

УДК 378.14

*Ірина Дроздова,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри природничих і гуманітарних дисциплін
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету
(м. Харків, Україна)*

ОСНОВНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ МОВИ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ ПІДГОТОВЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

У статті викладено теоретичні основи організації навчання мови студентів-іноземців підготовчих факультетів. Виокремлено чотири групи принципів навчання: дидактичні, методичні, лінгвістичні, психологічні. У доуніверситетській підготовці іноземних громадян ураховується практична (професійна) спрямованість. Завдання мовного курсу визначаються комунікативними потребами фахівців для досягнення компетентного рівня володіння мовою. Безперервність навчання мов у рамках програм підготовки бакалаврів і магістрів дозволяють формувати в іноземних студентів компетенції, перелічені у вимогах освітніх програм.

Ключові слова: принципи навчання, підходи до навчання, методи навчання, рівні володіння мовою, гуманізація освітнього процесу, ергономізація освіти, доуніверситетська підготовка іноземних студентів.

В статье изложены теоретические основы организации обучения языку студентов-иностранцев подготовительных факультетов. Выделены четыре группы принципов обучения: дидактические, методические, лингвистические, психологические. В доуниверситетской подготовке иностранных граждан учитывается практическая (профессиональная) направленность. Задачи языкового курса определяются коммуникативными потребностями специалистов для достижения компетентного уровня владения языком. Непрерывность обучения языкам в рамках программ подготовки бакалавров и магистров позволяют формировать в иностранных студентов компетенции, перечисленные в требованиях образовательных программ.

Ключевые слова: принципы обучения, подходы к обучению, методы обучения, уровни владения языком, гуманизация образовательного процесса, ергономизация образования, предуниверситетская подготовка иностранных студентов.

The article reveals theoretical bases of the organization of language training of students-foreigners of preparatory faculties. Four groups of teaching principles were identified: didactic, methodical, linguistic, and psychological. The system of training foreign students examines the main provisions of the basic methods of Sciences – pedagogy, psychology and linguistics. All learning principles are closely linked and form a single system to provide a successful training in general. It was stated that downward-facing training of foreign citizens is considered to be practically (professionally) orientated. The article states that the degree of ownership RFL / UFL according to state requirements is divided into levels. The attainment of the first level satisfies the basic communicative needs in social, socio-cultural and educational-professional sphere of communication in accordance with the state standard language, the second target needs in all areas of communication are to conduct professional activity in Russian (Ukrainian) language as a specialist of the corresponding profile: Humanities (except of Philology), Engineering and others. After finishing pre-University training of foreign students as students of Ukrainian universities they are moving to expand their language skills, start a professionally oriented study of Russian/ Ukrainian as foreign languages. Objectives of the language course are determined by the communicative needs of professionals to achieve a competent level of proficiency with the aim of further purposeful formation of skills of professional communication in Russian language outside the educational process. The continuity of language learning within the framework of programs of preparation of bachelors and masters allow you to form foreign students have the competencies listed in the requirements of educational programs.

It is emphasized that content analysis as general cultural and professional competences shows that the process of their formation has its own specifics and it should be conducted, taking into account linguistic, ethnocultural, social, psychological and many other factors.

Key words: *principles of learning, approaches of learning, learning methods, levels of proficiency, humanization of the educational process, ergonomic education, pre-University training of foreign students.*

Сучасний інформаційно насичений темп життя вимагає використання нових, відповідних йому навчальних методик у сфері освіти, зокрема у вищій школі. Зміни в Україні зачепили й систему освіти: по-перше, соціально-суспільні зрушення надто глибокі, по-друге, – на початку XXI століття система потребує модернізації, визначення нових принципів навчання. Це стосується й методики навчання мов для студентів-іноземців підготовчих факультетів. Значна кількість вишів України здійснюють навчання іноземних громадян у рамках підготовчих факультетів або кафедр із наданням права подальшого отримання освіти за програмами бакалаврата та магістратури. Як довшівська підготовка іноземних громадян розглядається підготовка осіб, які не володіють російською / українською мовою, але мають право вступу у вищі навчальні заклади, підтверджене відповідним документом про освіту, до навчання в українських вишах російською / українською мовою.

Сучасні науковці (В. Андрущенко, О. Долженко, М. Євтух, І. Зязюн) сформулювали такі провідні принципи подальшого розвитку вищої школи: здійснення принципу «освіта протягом усього життя» замість «освіта на все життя»; підвищення рівня гуманітаризації нефілологічної освіти; диверсифікація освітніх програм, що пропонуються у ВНЗ; першочергове врахування потреб регіонів; упровадження нової – творчої, креативної – системи навчання замість відтворювальної; адаптація освіти до соціально-економічних потреб суспільства, що змінюється; залучення роботодавців до розробки навчальних програм; концентрація науки та педагогічної освіти у великих університетах і молодіжних центрах; створення нового покоління підручників, у яких в оптимальному співвідношенні сполучається традиційне, відоме, класичне та нові, сучасні, перспективні результати досягнень у відповідній галузі нефілологічних знань.

У методиці викладання мов, наразі й української мови, найбільш всеохоплюючим підходом, що відбиває специфіку української мови як навчального предмета, уважається комунікативний підхід (О. Леонтьєв, Ю. Пассов, І. Зимня, О. Біляєв, Л. Паламар, М. Пентилук, К. Плиско), що розглядає навчання спілкування як навчання діяльності, характеризується дослідженням пізнавальної діяльності суб'єктів навчання, а також проблем формування системи знань тих, хто навчається.

Мета статті – окреслити основні принципи, підходи й методи для навчання російської / української мов іноземних студентів підготовчих факультетів вищої школи України.

Навчання мов для іноземних студентів (російської за сталою традицією чи української, яка зараз поширюється у вишах) – це передусім навчання професійно-мовленнєвої діяльності, що містить багато аспектів. Основними поняттями, якими користується методика навчання мови, є підходи до навчання, мета навчання, умови та зміст професійного навчання, методи, прийоми, способи, засоби, форми навчання, а також навчання мови з метою формування професійного мовлення й розвитку особистості сучасного фахівця. Розглянемо основоположні аспекти навчання мови студентів-іноземців підготовчих факультетів українських вишів, зокрема підходи, принципи й деякі методи навчання.

Сьогодні комунікативний напрям у навчанні мови відрізняється зростаючою увагою до особистості студента, основні положення особистісно орієнтованого підходу сформульовано І. Бехом [1, с. 80]. Процес оволодіння українською мовою, збагачений даними когнітивної психології, створює такий навчальний процес, на кожному етапі якого мають бути задіяні розумові здібності студентів. Сучасна модернізація орієнтується на збереження фундаментальності освіти й одночасне підсилення її практичної, діяльнісної спрямованості, тому передбачається, що система обов'язкового формування знань, умінь і навичок буде замінена набором компетентностей (комплексом компетенцій, що мають стати у подальшому засобом розвитку особистості студента. Можна сказати, що модернізація освіти буде здійснюватися з позицій компетентісно-діяльнісного підходу), сутність якого полягає в тому, що оновлений зміст освіти буде основою формування компетентностей (або комплексу компетентностей) студентів, а процес засвоєння відібраного змісту буде носити діяльнісний характер. Компетентності, що формуються, мають низку характерних ознак:

- по-перше, вони багатофункційні, оскільки реалізуються в повсякденному житті студентів для розв'язання різноманітних проблем або професійних завдань, для використання соціальних ролей тощо;
- по-друге, вони надпредметні й міждисциплінарні;
- по-третє, вони забезпечують подальший інтелектуальний розвиток студентів, їхнє мислення, самооцінку, саморефлексію;
- по-четверте, вони багатомірні, характеризуються з позицій розвитку розумових здібностей і різних умінь студентів, включаючи інтелектуальні вміння.

Принципи навчання, що з'явилися в методиці як результат узагальнення педагогічної практики, спрямовують діяльність педагогів, визначають вимоги до системи навчання загалом і її окремим компонентам – цілям, змісту, формам, методам і засобам навчання. Поняття *принципу* в дидактиці виступає в різних аспектах: з *погляду логіки*, принцип є деяким узагальнювальним теоретичним положенням, що застосовується до всіх явищ, які охоплюються дидактикою, і одночасно – з *нормативного погляду* – як певне керівництво до практичної педагогічної дії.

Принципи навчання вперше були сформульовані чеським педагогом, засновником дидактики Я. Коменським ще 1632 року; у подальшому

найбільш повну характеристику вони отримали в працях К. Ушинського. Їх формулювання, кількість змінювалися і в наступні десятиліття (О. Біляєв, З. Бакум, О. Горошкіна, В. Костомаров, О. Митрофанова, М. Пентилюк, М. Скаткін, Ю. Пассов та ін.). Нині робляться спроби вивести єдині принципи цілісного педагогічного процесу, здатні відобразити закономірності навчання й виховання.

Більшість учених, що займаються проблемами викладання мов російської / української як іноземних, виділяють чотири групи принципів навчання: **дидактичні, методичні, лінгвістичні, психологічні**, – саме тому, що для побудови системи навчання розглядають основні положення базових для методики наук – **педагогіки, психології та лінгвістики**. Слід особливо підкреслити, що всі принципи навчання, які входять у названі групи, тісно пов'язані між собою, утворюючи єдину систему, і забезпечують успішне навчання загалом. У той же час, ураховуючи основну рису навчання мов у вищій школі – практичну (професійну) спрямованість, охарактеризуємо принципи, що домінують у цій формі навчання – доуніверситетській підготовці іноземних громадян.

1. *Принципи свідомості та активності, наочності, міцності, доступності та посильності, межпредметної координації, міжкультурної взаємодії, професійної компетентності викладача* складають систему **дидактичних** принципів, яка в методиці викладання РЯІ / УЯІ має свою специфіку, що відображає особливості досліджуваного предмета. З дидактичних провідними вважаємо *принципи свідомості й наочності*. **Перший** передбачає взаємозв'язок педагогічного впливу з активною свідомою творчою діяльністю студентів-іноземців, що виявляється в розумінні змісту мови й усвідомленні одиниць, з яких вона складається, а також способів використання цих одиниць, про що свідчить і назва популярного методу навчання – **«свідомо-практичний»**. **Другий** – спеціально організований показ мовного й екстралінгвального матеріалу з метою його кращого розуміння, засвоєння й використання в мовленнєвій діяльності.

2. Серед **методичних** провідним є **принцип комунікативності**, згідно з яким заняття з РЯІ або УЯІ орієнтовані на *оволодіння мовленнєвою діяльністю й вивчення культури країни в природних для спілкування ситуаціях* навіть із початкових стадій навчання. *Вимога комунікативності* передбачає таку мовленнєву спрямованість занять, за якої *мета навчання* (оволодіння мовою як засобом спілкування) і засіб досягнення мети (мовленнєва діяльність) виступають у тісній взаємодії.

Зазначимо, що **метод навчання** належить до найважливіших компонентів системи навчання української мови, бо за їх допомогою забезпечуються досягнення запланованих цілей і завдань навчання. До недавнього часу це поняття вживалося в двох значеннях, у широкому значенні метод – це напрям у навчанні, який принципово відрізняється за цілою низкою параметрів від інших напрямів, у вузькому – один із способів

навчання одному (або деяким) аспектам мови або видам мовленнєвої діяльності. Такі методи, як *створення проблемних ситуацій на заняттях; використання колективних форм роботи, творчих завдань; подання навчального матеріалу на основі мовленнєвих інтенцій, паралельне засвоєння граматичної форми та її функції в мові, облік екстралінгвальних чинників* – усе це дозволить не тільки сформувати комунікативну компетенцію в усній і письмовій мові на основі активної творчої діяльності студентів, але й наблизити процес навчання до реального процесу комунікації, в якому вирішуються завдання спілкування як в інтелектуальній, так і в практичній діяльності іноземних студентів.

Поряд із *комунікативним принципом* серед власне методичних виділяють також *принцип урахування особливостей рідної мови*, що передбачає зіставлення подібних і незбіжних явищ двох мов і при цьому реалізується як латентно, так і у відкритій формі; *принцип усного випередження або усної основи навчання*, основна проблема якого найбільш послідовно вирішується в рамках *аудіолінгвального* та *аудіовізуального методів навчання* з обґрунтуванням наступної послідовності – *слухання (аудіювання), говоріння, читання, письмо; принцип аспектно-комплексного навчання*, що сприяє формуванню та розвитку умінь в аудіюванні, читанні, письмі та говорінні й означає взаємопов'язане навчання всіх видів мовленнєвої діяльності з урахуванням специфіки кожного з них; *принцип ситуативно-тематичної організації навчального матеріалу; принцип апроксимації*, що підвищує мовленнєву активність студентів у разі поблажливого ставлення викладача до типових помилок іноземців у процесі мовленнєвої діяльності, якщо вони не впливають на процес комунікації.

3. Детальніше зупинимося на особливостях застосування *лінгвістичних принципів*, як основних, вихідних для побудови ефективної системи навчання російської / української мови як іноземних.

Реалізація *принципу системності* передбачає, по-перше, формування уявлень про мову як про систему, одиниці якої розглядаються з погляду комунікативної значущості й функційності; по-друге, вивчення морфології на синтаксичній основі, що передбачає введення закінчених мовних одиниць (речень і словосполучень) у зв'язку з умовами спілкування; по-третє, взаємопов'язане вивчення лексики і граматики, що дозволяє виявити лексико-семантичні особливості мовних одиниць у процесі їх функціонування.

Принцип концентризму передбачає подачу лексико-граматичного матеріалу на заняттях, відрізняється багаторазовим зверненням до вивченого з подальшим розширенням і поглибленням знань.

Принцип розмежування явищ на рівні мови і мовлення передбачає навчання *мови* (лексики, фразеології, фонетики, словотвору, морфології і синтаксису), *мовлення* (способів формування думок у процесі спілкування) і *мовленнєвої діяльності* (процесу спілкування) у розмежуванні. Причому навчання процесу спілкування передбачає навчання мови

різних видів (діалогічної або монологічної), *тунів* (розповідь, опис, міркування) і *функційних стилів* (розмовний, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний та художній) в різних сферах спілкування, що зближує цей принцип із принципом *стилістичної диференціації*, за якого вибір текстів певного стильового різновиду, обсяг матеріалу та глибина його засвоєння залежать ще й від мети, тривалості навчання.

Принцип функційності полягає у введенні граматичних правил і мовних моделей з урахуванням змісту висловлювання, ураховує *два підходи* до подачі мовного матеріалу – *системно-структурного* та *функційно-сміслового*. Для доуніверситетської підготовки іноземних громадян провідним є *функційно-смісловий підхід*, оскільки при ньому визначається подання граматичного матеріалу відповідно до змісту висловлювання, що враховує завдання навчання.

Відбір мінімуму мовного і мовленнєвого матеріалу, відповідного цілям і завданням навчання і при цьому відбиває структуру мови, становить основу *принципу мінімізації мови*.

Принцип ситуативно-тематичної організації матеріалу, виражений у відборі мовного матеріалу й поданні його в якості мовленнєвих зразків, співвіднесених із темами та ситуаціями спілкування, дозволяє іноземним студентам із перших занять включитися до спілкування російською або українською мовою, що сприяє реалізації практичної мети навчання.

4. Серед *психологічних* варто виокремити *принцип мотивації навчання*, тісно пов'язаний із *діяльнісним принципом*, оскільки мотив є спонукання до діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб людини.

Одним із основних педагогічних завдань навчання РЯІ / УЯІ вважаємо підтримку мотивації учня на досить високому рівні в процесі всього періоду навчання, причому мова йде про *внутрішню мотивацію*, спрямовану на зміст навчального предмета. Для досягнення цього необхідно організувати заняття з мов з урахуванням інтересів слухачів, їхніх вікових особливостей, пізнавальних і професійних мотивів навчання, створюючи *емоційно-позитивне ставлення* до процесу занять. *Принципи поетапного формування знань і навичок, урахування індивідуально-психологічних особливостей слухачів, адаптаційних процесів* дозволять викладачеві в поєднанні з іншими принципами системи домогтися ефективності процесу навчання.

У період доуніверситетської підготовки іноземних студентів вирішення когнітивних завдань, отримання профільної освіти здійснюється в ході спілкування в навчально-науковій сфері, що має орієнтацію на майбутній фах студентів. Тому *принцип професійної спрямованості навчання*, який у рамках доуніверситетської підготовки бажано здійснювати з другого семестру, стимулює інтерес до вивчення російської мови й дозволяє розглядати початковий етап навчання як щабель професійної освіти. Цей принцип реалізується в рамках доуніверситетської підготовки, по-перше, у вигляді *навчального плану*, що враховує профіль підготовки (технічний, економічний, медико-біологічний тощо) і включає відповідний профілю

перелік загальнонаукових дисциплін; по-друге, у вигляді програми з російської / української мови, орієнтованої на мову науки як різновид літературної мови; по-третє, у вигляді комплексу засобів навчання, спрямованих на формування комунікативної компетенції, та системи позааудиторної роботи з урахуванням інтересів учнів і їх майбутньої спеціальності.

Загальновідомо, що ступінь володіння РЯІ / УЯІ відповідно до державних вимог поділяється *на рівні*.

Досягнення *першого рівня* задовольняє основні комунікативні потреби в соціально-побутовій, соціокультурній та навчально-професійній сферах спілкування відповідно з державним стандартом РКі», досягнення *другого* – потреби у всіх сферах спілкування: вести професійну діяльність російською (українською) мовою як фахівець відповідного профілю: гуманітарного (за винятком філологічного), інженерно-технічного тощо.

Після завершення доуніверситетської підготовки іноземні студенти як студенти українських вишів переходять до розширення своїх мовних знань, починається власне професійно орієнтоване вивчення російської/ української як іноземних, тобто завдання вишівського курсу РЯІ / УЯІ визначаються насамперед комунікативними потребами фахівців відповідного профілю для досягнення компетентного рівня володіння мовою, що вивчається, тому дуже важливо не залишати питання подальшого цілеспрямованого формування навичок професійного спілкування російською / українською мовою за межами навчального процесу, а використовуючи безперервність навчання мови в рамках програм підготовки бакалаврів і магістрів, формувати компетенції, перелічені у вимогах освітніх програм. Підкреслимо, що аналіз змісту як загальнокультурних, так і професійних компетенцій показує, що процес їх формування повинен мати свою специфіку і її слід проводити з урахуванням лінгвістичних, національно-культурних, соціальних, психологічних і багатьох інших чинників.

У цьому зв'язку вважаємо своєчасним і необхідним створення нового покоління підручників і навчальних посібників для іноземних студентів, спрямованих на формування високої професійної компетентності іноземних випускників українських університетів. Крім того, переконані: треба частіше залучати іноземних студентів до участі в конференціях й олімпіадах, що проводяться як в університеті, так і за його межами з метою активізації науково-дослідної діяльності російською / українською мовою.

Активна гуманізація освітнього процесу вимагає пошуку нових підходів до навчання і вивчення мови, перегляду основоположних цілей і методів викладання. Отримали розвиток й утвердилися *комунікативний, культурологічний, соціокультурний, ергономічний, компетентнісний, лінгводидактичний* й інші підходи, у центрі уваги яких – особистість студента, його готовність і практичні навички.

У методиці викладання мов найбільш всеохоплюючим підходом, що відбиває специфіку російської / української мови як навчального предмета,

уважається **комунікативний підхід** (О. Леонтьєв, Ю. Пассов, І. Зимня, О. Біляєв, Л. Паламар, М. Пентилюк, К. Плиско), що розглядає навчання спілкування як навчання діяльності, характеризується дослідженням пізнавальної діяльності суб'єктів навчання, а також проблем формування системи знань тих, хто навчається. Комунікативний підхід побудований на діяльнісній основі засновується на психологічній концепції про засвоєння мови у процесі спілкування. Ця концепція обґрунтована О. Леонтьєвим [4, с. 24] і є науковим підґрунтям для вдосконалення методики навчання мов.

Щодо методики викладання РЯІ / УЯІ конкретної уваги, на наш погляд, потребує проблема реалізації **культурологічного** й **соціокультурного підходів** як чинників, що сприяють засвоєнню знань із культури конкретного народу, мова якого вивчається, а також формуванню й розвитку комунікативних здібностей студентів-іноземців [3, с. 25–27].

Основна ідея **ергономізації** навчально-виховного процесу на підготовчому відділенні для іноземних громадян покликана сприяти створенню ефективних, безпечних і комфортних умов для ефективної соціальної та дидактичної адаптації студентів до нового освітнього середовища та нової педагогічної системи. **Ергономізація освіти** – це полегшення і поліпшення навчальної діяльності (за рахунок усунення інтелектуальних труднощів).

Можна сказати, що модернізація освіти буде здійснюватися з позицій **компетентнісного (компетентнісно-діяльнісного підходу)**, сутність якого полягає в тому, що оновлений зміст освіти буде основою формування **компетентностей** (або комплексу компетентностей) студентів, а процес засвоєння відібраного змісту буде носити діяльнісний характер.

Компетентнісний підхід до навчання російської / української мов як іноземних є одним із найактуальніших у формуванні мовної особистості сучасного іноземного фахівця. Мовна освіта орієнтує на формування і мовних / мовленнєвих компетентностей, і загальних, що дозволяють особистості здійснювати певну діяльність (М. Пентилюк) [5, с. 126]. Сутність єдності комунікативно-діяльнісного й компетентнісного підходів полягає в тому, що «оновлений зміст освіти буде основою формування компетентностей (або комплексу компетентностей) студентів, а процес засвоєння відібраного змісту буде мати діяльнісний характер» (І. Дроздова) [2, с. 143]. У зв'язку з тим, що компетентності формуються у процесі пізнавальної діяльності, вважаємо доречним формулювання **інтегративного підходу**.

Отже, розглянута система принципів, підходів і методів навчання, незважаючи на наявні традиції викладання РЯІ (і новітні розробки у викладанні української як іноземної), припускає переосмислення *існуючих* і появу *нових принципів і підходів*, що можуть бути викликані різними чинниками: розвитком науки, потребами суспільства тощо. Завдання викладача, створюючи й апробовуючи систему навчання, домогтися її найбільшої ефективності.

Література

1. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методична допомога / Бех І. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Дроздова І. Наукові основи формування українського професійного мовлення студентів нефілологічних факультетів ВНЗ : [монографія] / Дроздова І. – Х. : МНАМГ, 2010. – 320 с.
3. Іванишин Г. Іншомовна комунікативна культура майбутнього фахівця у змісті вимог сучасної освітньої моделі / Г. Іванишин // Обрії. – 2012. – № 1(34). – С. 25–27.
4. Леонтьев А. Язык, речь, речевая деятельность / Леонтьев А. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 216 с.
5. Пентиліук М. Розвиток української лінгводидактики в контексті державного стандарту базової і повної освіти в Україні / М. Пентиліук // Вісник Львівського університету. – Серія : Філологія. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 50. – С. 123–130.

References

1. Bekh I. Osobystisno zoriientovane vykhovannia : naukovo-metodychna dopomoha / Bekh I. – K. : IZMN, 1998. – 204 s.
2. Drozdova I. Naukovi osnovy formuvannia ukrainskoho profesiinoho movlennia studentiv nefilolohichnykh fakultetiv VNZ : [monohrafiia] / Drozdova I. – Kh. : MNA MH, 2010. – 320 s.
3. Ivanyshyn H. Inshomovna komunikatyvna kultura maibutnoho fakhivtsia u zmisti vymoh suchasnoi osvitnoi modeli / H. Ivanyshyn // Obrii. – 2012. – № 1(34). – S. 25–27.
4. Leontev A. Yazyk, rech, rechevaia deiatelnost / Leontev A. – M. : Editorial URSS, 2003. – 216 s.
5. Pentyliuk M. Rozvytok ukrainskoi lnhvodydaktyky v konteksti derzhavnoho standartu bazovoi i povnoi osvity v Ukraini / M. Pentyliuk // Visnyk Lvivskoho universytetu. – Serii : Filolohiia. – L. : LNU im. I. Franka, 2010. – Vyp. 50. – S. 123–130.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук, професором,
завідувачем кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Потапенком Олександром Івановичем*

Стаття надійшла до редакції 20 травня 2016 року